

Nyitrai Mónika (1989) az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Assziriológia programjának harmadéves hallgatója. Kutatási témája a macskafélék az ókori Mezopotámiában.

Leopárdok az ókori Mezopotámiában

Nyitrai Mónika

Bevezetés

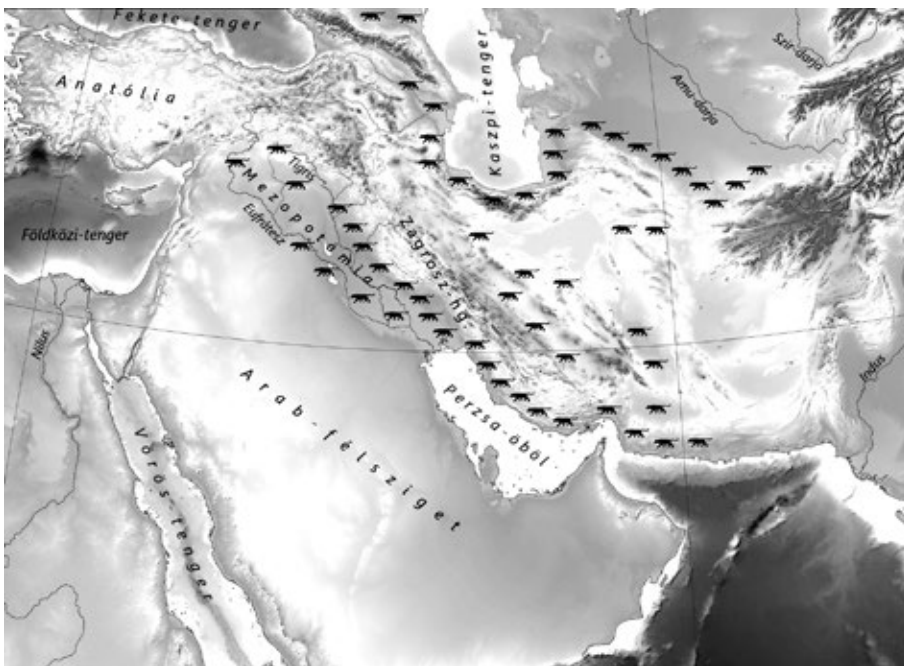
Jelen tanulmány¹ célja, hogy röviden bemutassa az ókori Mezopotámiából ismert különféle leopárdábrázolásokat. Habár a leopárdok is fontos szerepet játszottak a térségben és az egész ókori Keleten, főként a Kr. e. 4. és 3. évezredben,² kevésbé reprezentáltak, azaz jóval kevesebb ábrázolásuk ismert, mint az oroszlánok esetében. Többnyire kis szobrok, amulettek formájában, továbbá pecsétlengereken jelennek meg, s amint azt látni fogjuk, az egyes darabokkal kapcsolatban számos kérdés fölmerül, elsősorban a rendeltetést, illetve a szimbolikát illetően.

A munkának nem tárgya a leopárdok zoológiai vizsgálata, azonban szükséges megemlíteni, hogy a legfrissebb kutatás nyolc leopárdalfajt különít el, melyek közül a *Panthera pardus tulliana* (Valenciennes, 1856) releváns számunkra, hiszen ennek élőhelye Törökország, Irak, Irán, a Kaukázus, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Afganisztán, Pakisztán területére lokalizálható (1. kép).³

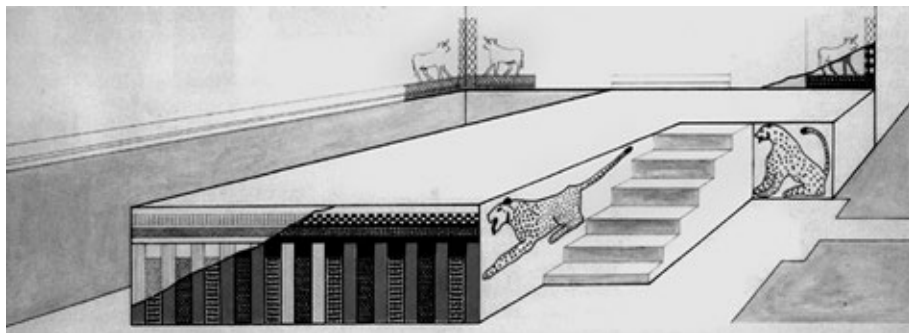
Kutatástörténet

A leopárdokról, pontosabban az írott, valamint a képi forrásokban való előfordulásukról meglehetősen kevés tanulmány látott napvilágot, azonban van néhány, amely átfogó képet ad róluk. Kronológiai rendben haladva először Elizabeth Douglas van Buren 1939-ben megjelent *The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art* című művét érdemes megemlíteni, melyben a leopárdokról is szó esik, azonban ez mára már mind a zoológia, mind pedig az ókori források tanulmányozása szempontjából elavultnak számít.

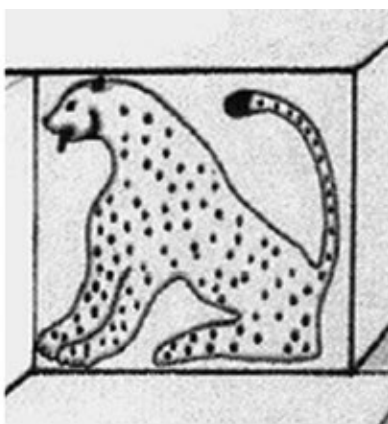
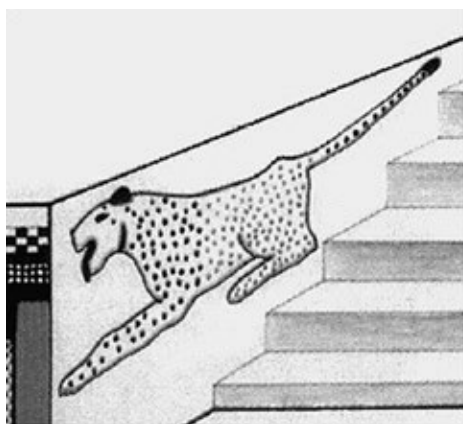
A jelen cikkben tárgyalt kisplasztikai alkotások közül számos szerepel Manfred Robert Behm-Blancke *Das Tierbild in der altesopotamischen Rundplastik. Eine Untersuchung zum Stilwandel des frühsumerischen Rundbildes* című könyvében (1979), amelyben a szerző különféle stílusjegyek alapján osztályozza a tárgyakat. A főcsoportokat kronológiai rendben ismerteti, az alkategóriákat viszont a megjelenített állatfajok szerint határozza meg, illetve azon belül azok testhelyezete alapján rendszerezi az egyes darabokat. A munkában bemutatott leletek többségének a

1. kép. A *Panthera pardus tulliana* területi megoszlása (Gold 2009, Sémhur 2010 és Kitchener et al. 2017, 74 nyomán)

2. kép. Az urumi „Színes/Festett templom” főtermének díszítése (Bretschneider–Nys 2020, 20, fig. 33 nyomán)

3. kép. Az urumi „Színes/Festett templom” leopárdfreskói, Kr. e. 3100–2900 (Bretschneider–Nys 2020, 20, fig. 33 nyomán)

lelőhelye is ismert, s ezekben az esetekben Behm-Blancke a provenanciákat is vizsgálja.

Az ókori Kelet kultúráját bemutató legfontosabb enciklopédia, a *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie (RIA)* három, 1980–1983 között megjelent szócikke is foglalkozik a leopárdokkal. Wolfgang Heimpe⁴ a leopárdokat és gepárdokat együttesen vizsgálja, de csak filológiai aspektusból, Elizabeth Williams-Forte⁵ a leopárdok régészeti kontextusát ismerteti, míg Ahmet Ünal⁶ a Kis-Ázsiához kapcsolódó információkat összegzi.

4. kép. A W 14806c9 ásatási számú fekvő leopárd (Behm-Blancke 1979, Taf. 7, 28 és De Agostini/Media Storehouse nyomán)

Nadine Nys és Joachim Bretschneider a „Research on the Iconography of the Leopard” című tanulmányban mintegy 175 képet gyűjtött össze az állat ábrázolásától kezdve az állat bőrének ábrázolásáig. Mezopotámia és Levante térségéből származik a legtöbb tárgy, összesen 60, Egyiptomból 50, az Égeikumból 35, Anatóliából pedig 28.⁷

Leopárdok templomi kontextusban

A leopárdok régészetileg is megfoghatók Mezopotámiában. Az uruki (modern Warka) „Fehér templomból” előkerült egy leopárd- és egy oroszlánmaradvány, pontosabban csak az állatok mellső végtagjainak csontvázai, amelyek Kr. e. 3300–3200 körülre (késői Uruk-kor) datálhatók,⁸ ami jelenleg a legkorábbi bizonyíték ezen állatok templomi kontextusban való előfordulására. Továbbá az urumi (modern Tell 'Uqair) „Színes/Festett templom” falán két, Kr. e. 3100–2900 közöttre (Dzsemdet Naszr kor) keltezhető, leopárdot ábrázoló festményt (2. és 3. kép) találtak a föltárás során. Az emelvény lépcsőjét szegélyező állatalakok érdekessége, hogy míg az egyik fekvő pozícióban látható (2. kép), a másik ülve (3. kép).⁹ Ez a két testhelyzet más képi reprezentáción is megfigyelhető.

Leopárdszobrok

Az alábbiakban egy külön tárgycsoport, a leopárdszobrok kerülnek bemutatásra, amelyek a testhelyzetük alapján négy alcsoportra oszthatók: (1) fekvő, (2) futó/ugró, (3) ágaskodó vagy fordított testhelyzetben ábrázolt, illetve (4) ülő leopárdok.

Fekvő leopárdok

A fekvő leopárdok esetében három, Kr. e. 3. évezredi, Uruk-ból származó szobrocskát szeretnék ismertetni, melyek közül az első a magas színvonalra, valamint a jól megőrződött állapota miatt az alkategória legkiemelkedőbb darabja.¹⁰ A W 14806c9 ásatási számú, 2,9 cm magas és 4,8 cm hosszú, kagylóból¹¹ készült figurán a szőrzet rozettáit lazúrkőberakások jelzik; a test és a fej egy irányba néz, a fülek az ég felé mutatnak, a száj csukva van, a fark pedig a test jobb oldalán tekeredik (4. kép).¹² A garmacska mintázatának jelölésére

5. kép. Fekvő kos formájú mészkő szobrocska lazurkő berakással (VA 11025, Vorderasiatisches Museum, Berlin; Martin 2003, 16–17, no. 2b nyomán)

6. kép. Pecséthenger fekvő kos formájú ezüstfogantyúval (AN1964.744, Ashmolean Museum, Oxford; múzeumi felvétel nyomán)

7. kép. A W 17742-es fekvő leopárd, Uruk, Kr. e. 3. évezred körül (Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 96 nyomán)

szolgáló berakás, amely különféle féldrágakő-díszítést is jelenthet, nemcsak a leopárdoknál figyelhető meg, hanem más, foltos/mintás állatoknál, mint például bovidáknál, ahogy azt a VA 11025-ös (Vorderasiatisches Museum, Berlin) kos formájú mészkő szobrocska¹³ (5. kép) esetében használt lazurkő is mutatja.

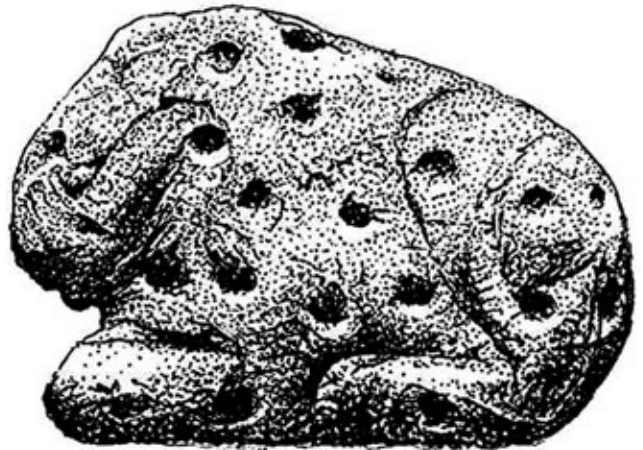
A funkciója kérdéses, de az alján lévő csap (amely a szobor egy másik tárgyba történő beillesztésére szolgálhatott) alapján feltételezhető, hogy pecséthenger-fogantyú volt,¹⁴ ahogyan az az oxfordi Ashmolean Museumban található, AN1964.744 leltári számú pecséthenger fekvő kos formájú ezüstfogantyúja esetében is látható (6. kép).

A másik két, szintén Urukból előkerült, a Kr. e. 3. évezredre datált tárgyon (7. és 8. kép) megjelenített állat azonosításával kapcsolatban is kérdések merülnek föl. Behm-Blancke szerint¹⁵ mindkettő oroszlán, azonban a felületükön látható kör alakú, szintén féldrágakövek vagy színes paszta befogadására szolgáló furatokkal kapcsolatban a következő két kérdés merül föl: Mi volt a funkciója ennek a díszítésnek, ha az ábrázolt macskaféle oroszlán? Ha a berakások a fentebb leírtak alapján az állat mintázatát hivatottak jelölni, nem lehet, hogy ezen két szobrocska esetében is párdacról vagy más, foltos állatról van szó?

A kérdések megválaszolásához érdemes közelebbről megnézni a tárgyakat.

A W 17742 ásatási számú,¹⁶ 2,8 cm magas és 4,3 cm hosszú alabástromamulett (7. kép) a test körvonalainak, illetve a fejnek a törzstől való erőteljes elkülönülése figyelhető meg,¹⁷ míg a W 15400 ásatási számú,¹⁸ 3,0 cm magas és 4,2 cm hosszú¹⁹ mészkő szobor (8. kép) a test megformálásában különbözik az előbbi tárgytól: a test minden része egy zárt kontúrba illeszkedik.²⁰ Habár az ásatási publikációban szereplő rajzokon alig kivehetők a végtagok, a második szobrocska esetében a mellső és hátsó lábak hajlási szöge alapján az ábrázolt állat inkább bovida, mintsem macskaféle, ezzel szemben az első nagymacskára, oroszlánra vagy leopárdra emlékeztet. A testen lévő vajatok szintén a mintázatra utalhatnak, amely segítségével meghatározható a faj: az első esetben foltos nagymacskáról, feltehetőleg leopárdról, míg a másodikban foltos bovidáról beszélhetünk.

Már ebben a csoportban említésre kerül a műkincs-kereskedelemben fölbukkanó tárgyak problematikája (a lelőhely is-

8. kép. A W 15400-as fekvő leopárd, Uruk, Kr. e. 3. évezred körül (Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 94 nyomán)

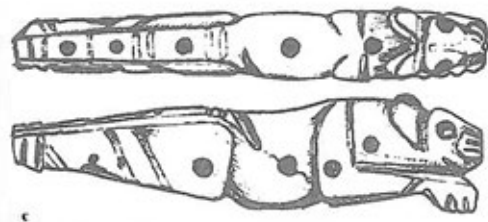
9. kép. Az 16971-es fekvő leopárd
(Phoenix Ancient Art s.a. nyomán)

a

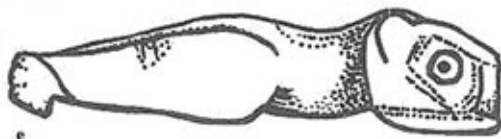
b

c

d

e

f

g

10. kép a–g. Futó/ugró leopárdok/orszlánok/macscafélék
(Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 99, 104, 100a–b,
103, 106, 101 és 102 nyomán)

meretének hiányában kérdéses az eredet, illetve az eredetiség). A Phoenix Ancient Art-on keresztül aukcióra bocsátott, 16971 referenciaszámú, 1,81 cm magas és 5,3 cm hosszú, hegyikristályból készült fekvő leopárd (9. kép) pontos származási helye ismeretlen, de az aukciós ház leírása szerint 1948 és 1982 között Elie Boustros²¹ (Bejrút, Libanon) magángyűjteményében volt.²²

A végtagok és a felfelé fordított farok szorosan a testhez illeszkedik, míg a fej az elülső lábakon nyugszik. Az állat egész testén fűrt kerek lyukak láthatók, melyek a szőrzetre jellemző foltokat imitálják, s amelyek alakja (tömör pötty, nem rozetta) arra utal, hogy a megjelenített állat inkább gepárd, mint leopárd, viszont a fej és az orr formája leopárdra emlékeztet. Mivel egy kisméretű tárgyról van szó, elképzelhető, hogy a leopárdokra jellemző rozettás mintázat kialakítására helyhiány miatt nem volt lehetőség, vagy csak nem álltak rendelkezésre a megfelelő eszközök, vagy nem volt meg a hozzá szükséges technikai tudás.

Futó/ugró leopárdok

A második alcsoportba foglalt tárgyak két további szekcióra bonthatók: az elsőbe a „pöttyös” macscafélék kerültek (10. kép: a–c), míg a másodikba azok, amelyek felületén nincsenek furatok (10. kép: d–g). A rajtuk szereplő állatok azonosítása (leopárd-, oroszlán- vagy esetleg egy másik macscafélé-ábrázolásról van-e szó), valamint a funkciójuk meghatározása nem egyszerű feladat. Az egyes kisplasztikákon (10. kép: a–c) megjelenő furatok a foltos/pöttyös mintázatot jelölhetik (11. kép), amely pedig az állatfajt indikálhatja, esetünkben a leopárdot. Ha viszont megnézzük a testalkatot, illetve a test és a fej formáját, néhány ábrázolás inkább oroszlánra emlékeztet mind a fűrt (10. kép: a–b), mind a fűrtalan alkotások esetében (10. kép: e–f). Egy további tárgyról (10. kép: g) annak állapota miatt nem állapítható meg pontosan, milyen állatot reprezentál, de egy másik szobrocskával (10. kép: f) mutatott hasonlóságok alapján feltehetőleg oroszlánt.

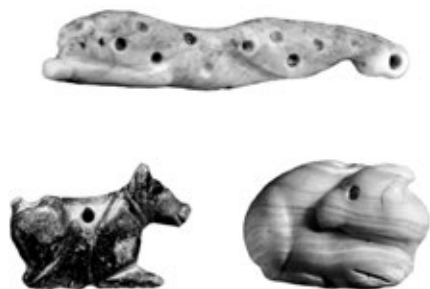
A funkciót tekintve egyikük (10. kép: b) amulett lehetett, amelyet a hátsó lábakon található, teljesen átfűrt luk is jelezhet, ahogyan az más példákon (12. kép: a–c)²³ is látható.

A tárgyak értelmezését nehezíti, hogy az ide tartozó darabok közül csak háromnak (10. kép: b, c, e) a lelőhelye ismert. Mindhárom Hafádzsiból, a Sín-templomból került elő, kettő a IV. rétegből, amely az Uruk-korra (Kr. e. 3750–3150) tehető, egy pedig a VIII. rétegből, mely a koradinasztikus kor II-re (Kr. e. 2750–2600) keltezhető.²⁴

Érdeemes megemlíteni egy érdekes, a koradinasztikus kor IIIA-ra (Kr. e. 2600–2500) datálható ábrázolást, az ún. uri „standard”²⁵ bal zárópanel középső regiszterének vadászjelenetét, amelyen egy leopárd a természetes élőhelyén vadászik egy bovidára (13. kép). Habár itt nem szobrocskáról van szó, a képmezőben szereplő jeleneten jól látható, hogy a nagymacska futva üldözi az előtte lévő zsákmányállatot, s a leopárd testtartása miatt a kompozíció szorosan kapcsolódik a vizsgált tárgy-csoporthoz, a futóleopárd-szobrokhoz.

11. kép. Foltos bovida
(Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 105 nyomán)

12. kép. Amulettek
(a. Christie's New York 1998 nyomán;
b–c. Christie's South Kensington 2012 nyomán)

*Ágaskodó vagy fordított testhelyzetben
ábrázolt leopárdok*

A szobrocskával és/vagy amulettekkel kapcsolatban az egyik legismertebb a berakásos, mészkőből készült Mildenberg-leopárd (14. kép), amely az 1960-as években Mathias Komor (New York) magángyűjteményében volt, majd az 1970-es évek közepén Leo Mildenberg (1913–2001) vásárolta meg, s a haláláig az ő birtokában maradt. Az amulettet 2004-ben, majd pedig 2019-ben a Christie's (London) árverezte el. A jelenlegi tulajdonosa ismeretlen.²⁶

A feltételezhetően Urukból származó darab Arielle P. Kozloff szerint a késő Uruk – Dzsemdet Naszr korszakra (Kr. e. 3300–2900 körül) keltezhető. A tárgy eredeti méretének nagyjából fele, az 5,8 cm magas, 3,5 cm széles és 4,1 cm hosszú felső része maradt meg. A fej és a fölemelt mellső lábak arra utalnak, hogy az állat ágaskodó testtartásban van; a test profilban áll, míg a fej frontálisan néz. A leopárdfejre jellemző pöttyöket egyiptomi kék berakások jelölik, amelyek közül már csak egy található a helyén,²⁷ de a testen lévő foltok babszerű mintázata alapján biztos, hogy leopárdról és nem gepárdról van szó, mivel az utóbbinak egyszínű, kerek foltjai vannak, nem pedig rozettái, mint az előbbinek.²⁸

A korszakból eddig még nem ismert párhuzam, de Eblából (modern Tell Mardikh), a G királyi palotából előkerült két, a korai bronzkorból (Kr. e. 2400–2300 körül) származó, leopár-

13. kép. Az uri „standard” bal zárópanelje
(a Cuneiform Digital Library Initiative nyomán)

14. kép. Mildenberg-leopárd (Christie's London 2019 nyomán)

15. kép. A TM.77.G.260-as, ágaskodó leopárd (Peyronel 2019, 331, fig. 2 nyomán)

16. kép. A TM.04.G.550-es, fordított testhelyzetben ábrázolt leopárd (Peyronel 2019, 331, fig. 3 nyomán)

17. kép. Leopárdokkal küzdő bika- vagy bölényember az uri királysírokból származó lírák hangdobozán (Woolley 1934, pl. 104 c.2/5 és 104 c.1/3 nyomán)

dot ábrázoló alkotás, amelyek alapján feltételezhető, hogy ez az állat is egy kompozíció részét alkothatta.

A TM.77.G.260 ásatási számú, 7,1 cm magas, 2,4 cm széles és 1,5 cm vastag, mészkőből készült domborművön szereplő figura (15. kép) szintén ágaskodó leopárd, amelynek teste profilból látszik, míg a feje jobbra néz. A pofa jól faragott: a száj nyitott, vicsorgásra kész, de a bajusszal ellentétben a szemfogak nem látszanak. A fülek a fej két oldalán helyezkednek el. A szemegek berakással készülhettek, akárcsak a fejet és az egész testet díszítő foltok. A jobb vállra feltehetően egy emberi kéz van rávésve, ami Paul Collins szerint azt mutatja, hogy a macskaféle egy küzdelemjelenet egyik szereplője lehetett (ezekről a későbbiekben még lesz szó). A bal hátsó láb egyenes, a jobb hátrafelé lép, és mindkettő közepén két párhuzamos vonal húzódik, viszont a mellső végtagok nincsenek megformálva. A fark a hátsó lábak között lefelé görbül, s a visszahúzható karmok kieresztve jelennek meg.²⁹

A TM.04.G.550 ásatási számú tárgyon szereplő, fordított testhelyzetben ábrázolt macskafélét (16. kép) Luca Peyronel oroszlánként vagy párducként azonosítja.³⁰ A reprezentációval kapcsolatban elmondható: az állat teste profilban van, míg a feje előre, a föld felé néz. A fül alatt kezdődően két párhuzamos vonal fut végig a fej körül, a sörényt jelölve, ami inkább a hím oroszlánokra jellemző, a szőrzet azonban többnyire pöttyös, ami pedig a leopárdok sajátossága. A bal hátsó és a jobb mellső lábon kétszer két párhuzamos csík található, míg a másik két végtagon csak kettő. Ezenkívül a lapockák körül is két párhuzamos vonal fut, talán egy hámat jelölve. Az állat mellett egy emberi láb figyelhető meg.³¹

A „kézen” álló leopárdhoz hasonló képi ábrázolások megjelennek különféle tárgyakon, például lírák hangdobozán, pecséthengereken, illetve azok lenyomatain. Előbbiekben egy leopárdokkal küzdő bika- vagy bölényember (17. kép),³² míg utóbbin egy leopárdokkal harcoló hős (18. kép) látható.³³ A kompozíciós azonosságok alapján az eblai példán is egy küzdelemjelenet lehetett.

18. kép. Leopárdokkal küzdő hős egy szúzai pecséthenger lenyomatán (Amiet 1972, Pl. 138, 1451 nyomán)

Ülő leopárdok

Az ülőleopárd-szobrok csoportjába öt tárgy tartozik (19. kép), melyeket az alábbi táblázatban négy aspektus mentén (első előfordulás, anyag, méretek, megformáltság és dekoráció) hasonlítottam (1. táblázat). A tárgyak táblázatban szereplő sorrendje a feltételezhetően ókori daraboktól halad a valószínűsíthetően modern kori alkotások felé, s a jelen tanulmányban a rájuk való hivatkozás sorszámnevekkel történik. A jelenlegi sorrendet a stílusjegyek tanulmányozása alapján alakítottam ki, azonban az egyes szobrok különféle szempontokon belüli bemutatása nem feltétlenül a táblázatban elfoglalt pozíciót követi.

Mivel az ebben a fejezetben ismertetendő tárgyak pontos származási helye, a régészeti kontextusuk nem ismert, az első előfordulásnál két tényezőt vizsgáltam: (1) a magángyűjteményekben, valamint (2) az aukciókon való fölbukkanásukat. Magángyűjteményekben időrendben a második (19. kép: 2) jelent meg először: a darabot az 1960-as években a Contignyűjteményben (Lausanne, Svájc) őrizték.³⁴ Ehhez képest az első szobrocskával (19. kép: 1) kapcsolatban az első adat egy évtizeddel későbbi: az 1970-es években egy francia magángyűjteményben (La Reine Margot, Párizs) volt megtalálható, majd pedig 1970–1990 között G. W. Goudchaux magángyűjteményének (Anglia, Egyesült Királyság) részét képezte.³⁵ Az ötödik tárgyról (19. kép: 5) csak annyi tudható, hogy a 2000-es évek elején vásárolták meg, de a gyűjtőre vonatkozóan egyáltalán nem áll rendelkezésre információ.³⁶ A harmadik (19. kép: 3) és a negyedik (19. kép: 4) esetében szintén nincs adat sem az őket korábban, sem az őket jelenleg őrző magángyűjteményeket illetően.³⁷ Az aukciókon történő szereplés és értékesítés tekintetében elmondható, hogy kronológiailag a negyedik a legelső, amelynek történetéről csak annyit tudunk, hogy 2003 októberében a Piasa (Párizs) árverésén kelt el.³⁸ A második 2006-ban a genfi és New York-i Phoenix Ancient Art egyik katalógusában (*Catalogue no. 2, no. 53*) jelent meg, 2011 júniusában pedig a Christie's (New York) bocsátotta aukcióra.³⁹ Az ötödiket 2014 novemberében a Pierre Bergé & Associés (Párizs) árverezte el,⁴⁰ míg az első 2020 februárjában az Artemis Gallery (Louisville, Colorado, USA) aukcióján kelt el.⁴¹ A harmadik szintén megjelent a genfi és New York-i Phoenix Ancient Art egyik katalógusában valamikor a 2000-es vagy 2010-es években.⁴²

Az általam tanulmányozott második aspektussal, azaz a szobrok anyagával kapcsolatban kijelenthető, hogy mivel a tárgyakon nem végeztek petrográfiai vizsgálatot, kérdéses, milyen kövekből faragták ki azokat, valamint milyen anyagokat használtak a berakásokhoz. Az aukciós katalógusok leírásában természetesen szerepel a nyersanyag-megjelölés (amely viszont nem a kémiai és fizikai jellemzők elemzésén alapul): az alap többnyire szteatit vagy mészkő, a berakásokhoz pedig mészkövet, szteatitot, féldrágakövet alkalmaztak. Az anyagok pontos vizsgálata nélkül az alábbi állítások tehetők: az első, harmadik és ötödik darab „fekete vagy feketés kőből”, a második „szürkés kőből”, a negyedik pedig „kékes-feketés kőből” készült. Az aukciós katalógusok leírása szerint az első anyaga feltehetőleg fekete szteatit, és a szőrzet mintázatát talán kagyló- vagy fehémész-kő-betétekkel díszítették, ahogy az épen maradt szemgolyókat is.⁴³ A harmadik – az előbbihez hason-

lóan – valószínűleg egy fehémész-kő-berakásos feketeszteatit-leopárd.⁴⁴ Ezzel szemben az ötödik kloritból készült, csontbetétekkel, amelyek a szőrzet babalakú foltjait és a szemgolyókat jelölik.⁴⁵ A második egy fehémész-kő-tárgy, amelynek fehér mészkőből vagy kagylóból készült félhold/sarló- és mandulaalakú betétei a szőrzet rozettáit, illetve a szemgolyókat jelzik, a kerek pupillák anyaga pedig lazúrkö.⁴⁶ A negyedik anyaga szintén fekete szteatit vagy klorit lehet, fehémész-kő-betétekkel, s a matt felületen további mészkőlerakódások figyelhetők meg.⁴⁷

A méreteket illetően megállapítható, hogy a tárgyak nagyjából hasonló nagyságúak, bár egyfajta méretbeli növekedés figyelhető meg az egyes darabok között. Az első és az ötödik szobor között majdnem 15 cm az eltérés. Az első 9 cm magas és 4,8 cm széles,⁴⁸ míg az ötödik 23,7 cm magas.⁴⁹ A 12,1 cm-es magasságával a második is nagyobb az elsőnél, de itt nem akkora a különbség, mint a legkisebb és a legnagyobb figura esetében.⁵⁰ A negyedik 19,8 cm magas,⁵¹ ami viszont az elsőhöz képest legalább 10 cm differenciát jelent. A harmadik méretére vonatkozó adatokat még nem sikerült megtalálni, de a magasság feltehetőleg 10–20 cm között lehet.

A tárgyak legközelebbi párhuzamaként a Mildenberg-leopárdot (14. kép) említik, azonban a testtartás (ágaskodó versus ülő pozíció), valamint az állat alakjának kidolgozása alapján inkább az urumi „Színes/Festett templom” ülő leopárdot ábrázoló freskója (3. kép) tekinthető annak. A test megformáltsága a második, harmadik, negyedik és ötödik szobornál hasonló: alkatuk zömökebb, mint az elsőé (az inkább áramvonalas), de mindegyik egyenes háttal ül, illetve a végtagok a testhez viszonyítva minden esetben arányosak. A lábak és a mancsok szorosan egymáshoz simulnak, s a behúzható karmok is jól kivehetők. A fark a hátsó lábak között a jobb hátsó comb fölé irányul,⁵² továbbá a harmadik, negyedik, valamint az ötödik darab esetében szőrbojtban végződik, amelyet berakások körvonalaznak (a harmadik és ötödik szobron három, a negyediken kettő). A szőrzet rozettáit jelölő berakások az elsőn a tárgy méretéhez képest jóval nagyobbak és inkább babalakúak. A többi esetben a betétek kisebbek, de az ötödiknél szintén babszerűek, míg a második, harmadik és negyedik párdúcon a vájatok vékonyabbak, inkább félhold vagy sarló alakúak. A fej kialakításában is megfigyelhetők hasonlóságok, illetve különbözőségek. Habár mindegyik előre néz, az első leopárd feje keskenyebb, míg a másodiké, harmadiké, negyediké és ötödiké szélesebb, a pofájuk ugyanakkor megegyezik: mind viczorognak, s a nyitott szájban jól láthatók a szemfogak, viszont a bajusz hiányzik. A szemek mindenhol tágak és mélyen ülők, azonban a szemgolyók az első tárgyon köralakúak, míg az összes többin mandulaszerűek. A pupilla minden esetben kerek,⁵³ de az az elsőnél jóval kisebb, ami a szobrocška méretéből adódhat. A fülek többnyire jól láthatók, kivéve a másodiknál, mert ott azok kevésbé tagoltak. A második, harmadik és negyedik szobron hasonló a fülek kidolgozása: a fej tetején hátracsapottan helyezkednek el, míg az elsőn és az ötödiken fölfelé mutatnak. További érdekesség, hogy az első leopárd kivételével a többi fejét „sörény” határolja, amelyet a fej körül, a fülek alatt végigfutó két párhuzamos vonal jelez.

19. kép. Ülőleopárd-szobrok (1. Artemis Gallery 2020 nyomán; 2. Christie’s New York 2011 nyomán; 3. Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015 nyomán; 4. Piasa Paris 2003 nyomán; 5. Pierre Bergé & associés 2012 nyomán)

	1	2	3	4	5
Első előfordulás:					
– magángyűjtemény	1970-es évek, La Reine Margot (Paris)	1960-as évek, Conti Collection (Lausanne, Svájc)	?	?	2000-es évek eleje
– aukció	1970-es–1990-es évek, G. W. Goudchaux (Anglia) 2020. február 13., Artemis Gallery (Louisville, Colorado, USA), lot 66d	2006 Phoenix Ancient Art (Genf és New York), 2011. június 9. Christie’s (New York), lot 12	20xx.xx.xx Phoenix Ancient Art (Genf és New York)	2003. október 1., Piasa, Drouot Montaigne (Párizs), lot 22	2012. november 30., Pierre Bergé & associés (Párizs), lot 445
Anyag	„fekete kő”	„szürkés kő”	„feketés kő”	„kékes-feketés kő”	„fekete kő”
Méret:					
– magasság	9 cm	12,1 cm	?	19,8 cm	23,7 cm
– szélesség	4,8 cm		?		
– hosszúság					
Dekoráció:					
– szörzet rozettái	babalakú berakások	félhold/sarló alakú berakások	félhold/sarló alakú berakások	félhold/sarló alakú berakások	bab alakú berakások
– szemek					
• szemgolyó	kerek	mandula alakú	mandula alakú	mandula alakú	mandula alakú
• pupilla	kerek	kerek	kerek	kerek	kerek
– fülek	fölfelé mutató	hátracsapott	hátracsapott	hátracsapott	fölfelé mutató
– sörény	nincs	van	van	van	van
– szőrbojt	nincs	?	van (3 berakással)	van (2 berakással)	van (3 berakással)

1. táblázat. Ülőleopárd-szobrok összehasonlítása

Leopárd versus oroszlán a koradinasztikus korban (Kr. e. 2900–2334)

Amint arról fentebb már volt szó, a leopárdok hangszerek dobozán, valamint pecséthengereken is megtalálhatók, s ebben a részben, a teljesség igénye nélkül, még pár példa kerül megemlítésre. Általánosságban elmondható, hogy a pecséthengereken főként küzdelemjeleneteken fordulnak elő, amelyeken a másik ragadozó jellemzően az oroszlán. A két nagymacska közötti kapcsolat egyenrangú vagy alá-főlé rendelt lehet. Az első lenyomaton⁵⁴ egy oroszlán és egy leopárd egy bikával viaskodik

(20. kép: a). Az állatok elhelyezkedése, testtartása alapján kijelenthető, hogy a leopárd a támadást vezető oroszlánt segíti, a bikát hátulról közrefogva, hogy az ne tudjon elmenekülni. A második⁵⁵ (20. kép: b) és a harmadik illusztráción⁵⁶ (20. kép: c) a leopárd és az oroszlán egyenrangú félként jelenik meg. Az előbbin mindkét állat a bikával küzdő hőst támogatja, s a leopárdot itt is az első példán (20. kép: a) már látott helyzetben, azaz a bikát hátulról megragadva ábrázolták, míg az oroszlán egyedül harcol egy, a hős mögött megjelenő másik bikával, de mind a leopárdot, mind az oroszlánt emberszerű lények (az egyik egy bölényember) törrel támadják. A harmadik ábrán vi-

20. kép. Küzdelemjelenetek leopárral és oroszlánnal
(a. a British Museum felvétele nyomán; b. Amiet 1961, Pl. 79, 1046 nyomán; c. Rohn 2011, Taf. 10, 68 nyomán; d. Legrain 1936, Pl. 504 nyomán)

szont a két állat egy-egy „szarvval” rendelkező patással (a leopárd talán gazellával, az oroszlán szarvással) küzd külön-külön, de egymás oldalán. A negyedik pecsétlengere⁵⁷ (20. kép: d) a hős két oroszlánnal hadakozik, miközben a leopárd egy szarvással. Ebben az esetben tehát a leopárd az oroszlánokkal ellentétes szerepben mutatkozik meg, a hőst támogatja, az oroszlánok pedig a hős ellenségeként jelennek meg.

Összegzés

A leopárdok már az Uruk-kortól kezdve előfordulnak a mezopotámiai művészetben (freskók, domborművek, pecsétlenger-kompozíciók részeként, valamint kispasztikai alkotások formájában), továbbá régészetiileg is megfoghatók templomi kontextusban. Habár jelen tanulmányban a képi reprezentációjuknak csak egy része került bemutatásra, azok alapján is

21. kép. Leopárd a befejezetlen kudurrun
(Niederreiter Zoltán felvétele nyomán)

megállapítható, hogy a keltezésük problematikus, főleg azon alkotásoké, melyek lelőhelye nem ismert. A tárgyak többsége ugyanakkor a történeti források előtti korszakra, a kézművészet, a kispasztika korai időszakára datálható. Az összegyűjtött, illetve itt bemutatott darabok azt mutatják, ezek az állatok főként a koradinasztikus kori művészetben voltak népszerűek, viszont a későbbi korszakokban alig-alig jelentek meg az ábrázolásokon. A kassú korból, a Kr. e. 12. századból csak egy példa ismert: az ún. befejezetlen kudurrun⁵⁸ (21. kép) a leopárd mellett egy oroszlán is látható.

A tárgyak kivitelezését illetően elmondható, hogy azok magas minőségűek, amit a nyersanyaghasználat is tükröz: importált anyagok (pl. lazúrkő) használata jellemző. Az állatok megformálása többnyire naturalisztikus, de az egyes tárgycsoportok esetében ábrázolási konvenciók is megfigyelhetők a testtartás (fekvő, futó, ágaskodó vagy ülő pozíció), testrészek, mintázat (az ülőszobrok esetében például bab- vagy sarló/féldhold alakú vájatok) kialakításának vonatkozásában.

A leopárdábrázolásokkal kapcsolatban továbbra is vannak kérdések. A szobrocskák tekintetében a rendeltetés: egyes darabok amulettként, votív tárgyként vagy pecsétlenger-fogantyúként funkcionálhattak. Ugyanakkor a párducok szimbolikus szerepe is tisztázatlan: feltételezésem szerint a küzdelemjeleneteken betöltött pozíciójuk alapján az oroszlánnal egyenrangú vagy alá-fölé rendelt viszonyban lehettek, de a többi reprezentáció szimbolikus háttérére vonatkozóan még nincsen elfogadott nézet.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány a XIV. Magyar Ókortudományi Konferencián (Pécs, 2022) elhangzott, „Leopárdok az ókori Mezopotámiában” című előadásom írott változata, amely a készülő doktori disszertációmnak (*Macskafélék az ókori Mezopotámiában*) is részét képezi. A leopárdok vizsgálata magában foglalja a rájuk, illetve más „foltos” nagymacskára használt sumer és akkád lemmák/megnevezések tanulmányozását is, azonban azok, illetve a különféle értelmezési lehetőségek nagy száma miatt erre ezen munkában nem kerül sor. A cikk elkészítésében nyújtott segítségért, az értékes hozzászólásokért, útmutatásért köszönettel tartozom Niederreiter Zoltánnak, valamint Bácskay Andrásnak.
- 2 Buchholz 2006; Nys–Bretschneider 2008, 555.
- 3 Emellett az Arab-félsziget déli részén honos *Panthera pardus nimr* (Hemprich–Ehrenberg 1833) is megemlíthető, amely az ókorban a kereskedelmi kapcsolatok révén akár el is juthatott Mezopotámiába. A további alfajokhoz lásd Kitchener et al. 2017, 73–74.
- 4 Heimpel 1980–1983.
- 5 Williams-Forte 1980–1983.
- 6 Ünal 1980–1983.
- 7 Nys–Bretschneider 2008.
Habár az általuk és általam összegyűjtött tárgyak között van átfedés, a leopárdszobrokat illetően újabb, eddig még nem vizsgált darabokat mutatok be.
- 8 Heinrich 1982, 63 és 65; Schwarz 2012, 170.
- 9 Publikációk: Lloyd–Safar–Frankfort 1943, Pl. X és XI; Parrot 1961, 259, fig. 332; Parrot 1972, fig. 332; Williams-Forte 1980–1983, 603, fig. 2; Nunn 1988, Taf. 52 és 53; Roaf 1998, 62–63; Bretschneider–Nys 2020, 19–20, fig. 33.
- 10 A tárgyat feldolgozó publikációk: Heinrich 1936, 25–26 és Taf. 13f; Douglas van Buren 1939, Pl. I, fig. 5; Christian 1940, Taf. 100, 9; Müller-Karpe 1968, Taf. 91, 20; Behm-Blancke 1979, 9–10; 73, 30; Taf. 7, 28.
- 11 Behm-Blancke szerint az anyaga „kagylómassza (Muschelmasse) (?)” lehet (lásd Behm-Blancke 1979, 9–10, 73 [30]).
- 12 Behm-Blancke 1979, 9–10, 73 (30).
- 13 A 2,6 cm magas és 5,2 cm hosszú tárgy szintén Urukból került elő, továbbá Kr. e. 3300–2900 körülre datálható (lásd Behm-Blancke 1979, 9–10; 73, 30; Taf. 7, 28; Kawami 2001, 32–34, fig. 2; Martin 2003, 16–17, 2b), tehát méretbeli, területi, valamint időbeli hasonlóságot is mutat az említett fekvőleopárd-szoborral.
- 14 Behm-Blancke 1979, 9–10, 73, 30.
- 15 Behm-Blancke 1979, 26, 72 és 73.
- 16 Publikációk: Nöldeke–Lenzen 1940, 23 és Taf. 35d; Behm-Blancke 1979, 26, 76–77, 73 és Taf. 21, 96.
- 17 Behm-Blancke 1979, 26, 76–77, 73.
- 18 Leltári szám: 22469 (Iraq Museum, Bagdad). Publikációk: Nöldeke et al. 1936, 26 és Taf. 25h; Bolz-Augenstein 1964, 67, 38; Behm-Blancke 1979, 26 és 76 (no. 72), Taf. 21, no. 94.
- 19 A kölni kiállítási katalógus és Behm-Blancke leírása alapján a tárgy 4,2 cm hosszú (lásd Bolz-Augenstein 1964, 67, 38; Behm-Blancke 1979, 76, 72), de Nöldekénél 3,2 cm szerepel (lásd Nöldeke et al. 1936, 26).
- 20 Behm-Blancke 1979, 26, 76, 72.
- 21 Helyesen Elias (Elie) Bustros bejrúti műkincskereskedő, aki a Rue Michel Bustros-on működő régiségbolton keresztül számos műtárgyat adott el. A Bustros család által is üzemeltetett cég, a Spartali & Co. vevői között szerepelt a British Museum is, amely jó néhány tárgyat vásárolt a görög import-export vállalatától (lásd BM: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG62997> – megtekintés dátuma: 2022. november 18.).
- 22 Phoenix Ancient Art s.a.
- 23 A. Christie’s New York 1998. b–c; Christie’s South Kensington 2012.
- 24 Behm-Blancke 1979, 78, no. 89, 93, 95 és Tabelle 3.
- 25 Leltári szám: BM 121201 (British Museum, London).
- 26 Christie’s London 2019.
- 27 Kozloff 1981, 2; Kozloff 1983, 16, 2.
- 28 A *Cynegetica* III. 63–83-ban Oppianos a leopárdokat és a gepárdokat ugyanazon faj két alfajaként írja le. A kisebb testméret, a hosszabb fark és a gyorsaság a gepárdok jellemzője, míg a nagyobb és zömökebb test a leopárdoké. A modern besorolás szerint azonban a leopárdok és a gepárdok ugyanabba a családba (Felidae) tartoznak, az előbbi a *Pantherinae* alcsalád *Panthera* nemének, míg az utóbbi a *Felinae* alcsalád *Acinonyx* nemének tagja (lásd Kitchener et al. 2017, 76–77). E két faj szőrzetének mintázatában is vannak különbségek: az előbbi sűrű foltokkal rendelkezik, az utóbbi nem (lásd Allen et al. 2011).
- 29 Collins 2003, 173, no. 112; Peyronel 2019, 325, fig. 2.
- 30 Az oroslánként való azonosításhoz lásd a publikációban szereplő képalábrást (Peyronel 2019, 331, fig. 2), míg a leopárdként történő azonosításhoz a főszöveget (Peyronel 2019, 325, fig. 2).
- 31 Peyronel 2019, 325 és 331, fig. 3.
- 32 Mindkét tárgy kagylóból készült, s az uri királysírokból származik. Ásatási szám: U.10412 és U.12353. Lásd Woolley 1934, 249, Pl. 104 c.2/5 és 252, Pl. 104 c.1/3.
- 33 A pecséthenger (MT 47) származási helye Szúza, magassága 0,3 cm, átmérője 1,7 cm. Lásd Amiet 1972, 186 és Pl. 138, 1451.
- 34 Christie’s New York 2011.
- 35 Artemis Gallery 2020.
- 36 Pierre Bergé & associés 2012.
- 37 Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015 és Piasa Paris 2003.
- 38 Piasa Paris 2003.
- 39 Christie’s New York 2011.
- 40 Pierre Bergé & associés 2012.
- 41 Artemis Gallery 2020.
- 42 Az Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015 forrásként a Phoenix Ancient Art honlapját adja meg, azonban az már nem elérhető, feltehetőleg azért, mert a tárgy aukciója sikeres volt. Továbbá mivel a PAA brosúráinak hozzáférhetősége korlátozva van (nem mindegyik tekinthető meg online), még nem sikerült föllelni a vonatkozó számot.
- 43 Artemis Gallery 2020.
- 44 Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015.
- 45 Pierre Bergé & associés 2012.
- 46 Christie’s New York 2011.
- 47 Piasa Paris 2003.
- 48 Artemis Gallery 2020.
- 49 Pierre Bergé & associés 2012.
- 50 Christie’s New York 2011.
- 51 Piasa Paris 2003.
- 52 A második tárgyról készült fénykép alapján nem megállapítható, de az aukciós katalógus leírásában kiegészítő információként szerepel: „The tail curled up and over the right hind leg; ... the body perforated horizontally through the hind paws, the underside with an oval recess” (lásd Christie’s New York 2011).
- 53 A különböző állatok pupillaformái eltérőek (lásd Banks–Sprague–Schmoll–Parnell–Love 2015).
- 54 Leltári szám: BM 120530 (British Museum, London); proveniencia: uri királysírok; magasság: 4,3 cm, átmérő: 3,2 cm. Publikációk: Woolley 1934, Pl. 197, 58, PG 43; Amiet 1961, 382, Pl. 78, 1036; Wiseman 1962, 23, Pl. 19a.

55 Ásatási szám: U.9023; származási hely: uri királysírok. Publikációk: Woolley 1934, Pl. 201, 118; Amiet 1961, 384, Pl. 79, 1046.
56 Publikáció: Rohn 2011, 21 és Taf. 10, 68.

57 Publikációk: Legrain 1936, 44, Pl. 29 és 57, 504; Amiet 1961, 426, Pl. 99, 1311.
58 Leltári szám: SB 25 (Louvre, Párizs).

Bibliográfia

- Allen, W. L. et al. 2011. „Why the Leopard Got Its Spots. Relating Pattern Development to Ecology in Felids”: *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 278/1710, 1373–1380.
- Amiet, P. 1961. *La glyptique mésopotamienne archaïque*. Paris.
- Amiet, P. 1972. *Glyptique susienne des origines à l'époque des Perses achéménides. I: Texte; II: Planches*. (Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 43.) Paris.
- Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015. „Rare and Unique Near Eastern Stone Crouching Feline, 3rd ML BC” [AMSLH: <https://archaicwonder.tumblr.com/post/128589846903/rare-and-unique-near-eastern-stone-crouching> – megtekintés dátuma: 2022. január 19.].
- Artemis Gallery 2020. *Exceptional Antiquities, Asian, Ethnographic*. 13 February 2020. Live auction, lot 66d, “Rare Sumerian Incised Black Steatite Panther / Feline” [Bidsquare: <https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/rare-sumerian-incised-black-steatite-panther-feline-1647614> – megtekintés dátuma: 2021. június 18.].
- Banks, M. S. – W. W. Sprague – J. Schmoll – J. A. Q. Parnell – G. D. Love 2015. „Why Do Animal Eyes Have Pupils of Different Shapes?”: *Science Advances* 1/7 [Science Advances: <https://advances.sciencemag.org/content/1/7/e1500391> – megtekintés dátuma: 2021. június 22.].
- Behm-Blancke, M. R. 1979. *Das Tierbild in der altmesopotamischen Rundplastik. Eine Untersuchung zum Stilwandel des frühsumerischen Rundbildes*. (Baghdader Forschungen 1.) Mainz am Rhein.
- Bolz-Augenstein, I. (szerk.) 1964: *Schätze aus dem Irak von der Frühzeit bis zum Islam. Eine Ausstellung im Wallraf-Richartz-Museum zu Köln 27. Juni bis 20. September 1964*. Köln.
- Buchholz, H.-G. 2006. „Beobachtungen zur nahöstlichen, zyprischen und frühgriechischen Löwenikonographie”: *Ugarit-Forschungen* 37, 27–216.
- Christian, V. 1940. *Alttertumkunde des Zweistromlandes: Von der Vorzeit bis zum Ende der Achämenidenherrschaft*. Leipzig.
- Christie's London 2019: *Antiquities*. 3 July 2019. Live Auction 17198, lot 33, “A Mesopotamian Inlaid Limestone Leopard” [Christie's: <https://www.christies.com/lot/lot-a-mesopotamian-inlaid-limestone-leopard-late-uruk-6217248/?> – megtekintés dátuma: 2021. június 18.].
- Christie's New York 1998. *Antiquities*. Friday 18 December 1998. Auction catalogue. 94–95, lot 180, „A Sumerian Shell Leopard Pendant” [Christie's: <https://www.christies.com/en/lot/lot-1403319> – megtekintés dátuma: 2022. november 23.].
- Christie's New York 2011. *Antiquities*. 9 June 2011. Live Auction 2450, lot 12, “A Mesopotamian Steatite Panther” [Christie's: <https://www.christies.com/lot/lot-a-mesopotamian-steatite-panther-circa-late-4th-early-5443195/?> – megtekintés dátuma: 2021. június 18.].
- Christie's South Kensington 2012. *Antiquities*. 25 October 2012. Live auction 7207, lot 143, „Seven Mesopotamian Stone Amulets” [Christie's: <https://www.christies.com/en/lot/lot-5609577> – megtekintés dátuma: 2022. november 23.].
- Collins, P. 2003. “112. Upright Leopard”: J. Aruz – R. Wallenfels (szerk.): *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. New York – New Haven – London, 173, no. 112.
- Douglas van Buren, E. 1939. *The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art*. (Analecta Orientalia 18.) Roma.
- Gold, K. 2009. „Black Panther Art Illustration Silhouette on a White Background”: Alamy [<https://www.alamy.com/stock-image-black-panther-art-illustration-silhouette-on-a-white-background-169597490.html> – megtekintés dátuma: 2022. november 16.].
- Heimpel, W. 1980–1983. „Leopard (und Gepard). A. Philologisch”: D. O. Edzard (szerk.): *Realexikon der Assyriologie 6. Klagegesang – Libanon*. Berlin – New York, 599–601.
- Heinrich, E. 1936. *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk*. (Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka 1.) Berlin.
- Heinrich, E. 1982. *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien. Typologie, Morphologie und Geschichte. I: Text; II: Abbildungen*. (Denkmäler antiker Architektur 14.) Berlin.
- Kawami, T. S. 2001. „The Cattle of Uruk. Stamp Seals and Animal Husbandry in the Late Uruk/Jemdet Nasr Period”: W. W. Hallo – I. J. Winter (szerk.): *Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique Internationale. II: Seals and Seal Impressions*. Bethesda, MD, 31–47.
- Kitchener, A., et al. 2008. „A Revised Taxonomy of the Felidae”: *Cat News Special Issue* 11, 1–80.
- Kozloff, A. P. (ed.) 1981. *Animals in Ancient Art from the Leo Mildenberg Collection*. Cleveland, no. 2.
- Kozloff, A. P. 1983. „Aufgerichteter Leopard”: *Tierbilder aus vier Jahrtausenden. Antiken der Sammlung Mildenberg mit 23 Farb- und 271 Schwarzweiß-Abbildungen*. Mainz, 16, no. 2.
- Legrain, L. 1936. *Ur Excavations. III: Archaic Seal-Impressions*. (Ur Excavations 3.) London–Philadelphia.
- Lloyd, S. – F. Safar – H. Frankfort 1943. „Tell Uqair. Excavations by the Iraq Government Directorate of Antiquities in 1940 and 1941”: *Journal of Near Eastern Studies* 2, 131–158.
- Martin, L. 2003. „Recumbent Animals”: J. Aruz – R. Wallenfels (szerk.): *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. New York – New Haven – London, 16–17, no. 2b.
- Müller-Karpe, H. 1968. *Handbuch der Vorgeschichte. II: Jungsteinzeit*. München.
- Nöldeke, A. – H. Lenzen 1940. *Elfte vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen* (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1940, Phil.-hist. Klasse 3.) Berlin.
- Nöldeke, A. et al. 1936. *Siebter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1935, Phil.-hist. Klasse 4.) Berlin.
- Nöldeke, A. et al. 1937. *Achter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1936, Phil.-hist. Klasse 4.) Berlin.

- nen Ausgrabungen.* (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1936, Phil.-hist. Klasse 13.) Berlin.
- Nunn, A. 1988. *Die Wandmalerei und der glasierte Wandschmuck im Alten Orient.* (Handbuch der Orientalistik, 7. Abteilung: Kunst und Archäologie, 1. Bd.: Der alte Vordere Orient, 2. Abschnitt: Denkmäler, B: Vorderasien, 6.) Leiden – New York – København – Köln.
- Nys, N. – J. Bretschneider 2008. „Research on the Iconography of the Leopard”: *Ugarit-Forschungen* 39, 555–615.
- Parrot, A. 1961. *Assur.* Paris
- Parrot, A. 1972. *Assur. Die Mesopotamische Kunst vom XIII. vorchristlichen Jahrhundert bis zum Tode Alexanders des Grossen.* München.
- Peyronel, L. 2019. „Il ruggito del leone. Qualche osservazione sulle immagini ferine nel mondo siriano del III millennio a.C.”: S. Valentini – G. Guarducci (szerk.): *Between Syria and the Highlands. Studies in Honor of Giorgio Buccellati and Marilyn Kelly-Buccellati.* (Studies on the Ancient Near East and the Mediterranean 3.) Roma, 323–334.
- Phoenix Ancient Art s.a.: lot. 16971, „Mesopotamian Rock Crystal Statuette of a Leopard”: [PAA: <https://phoenixancientart.com/work-of-art/mesopotamian-rock-crystal-statuette-of-a-leopard/> – megtekintés dátuma: 2021. november 16.].
- Piasa Paris 2003. *Archéologie. Mercredi 1er Octobre 2003 à 14 h no. 1 à no. 275, Jeudi 2 Octobre 2003 à 14 h no. 276 à no. 549.* 8–9, lot 22, „Statuette zoomorphe”:
[Piasa: https://www.auction.fr/_en/lot/statuette-zoomorphe-asie-occidentale-fin-du-iiiie-millenaire-av-j-c-628361 – megtekintés dátuma: 2021. november 16.].
- Pierre Bergé & associés 2012. *Archéologie.* Vendredi 30 novembre 2012 14:00, lot 445, „Panthère rugissant”
[PBA: <https://www.pba-auctions.com/en/lot/13968/2643587?npp=10000&> – megtekintés dátuma: 2021. november 16.].
- Roaf, M. 1998. *A mezopotámiai világ atlasza. Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria.* Budapest.
- Rohn, K. 2011. *Beschriftete mesopotamische Siegel der Frühdynastischen und der Akkad-Zeit.* (Orbis Biblicus et Orientalis. Series Archaeologica 32.) Fribourg–Göttingen.
- Schwarz, H. 2012. *Frühe Formen der Religion.* Doktori disszertáció. Leibniz Universität Hannover.
- Sémhur 2010. „File: Middle East topographic map-blank.svg”:
Wikipedia [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Middle_East_topographic_map-blank.svg – megtekintés dátuma: 2022. november 16.].
- Ünal, A. 1980–1983. „Leopard. C. In Kleinasien”: D. O. Edzard (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie Bd. 6. Klagegesang – Libanon.* Berlin – New York, 604–605.
- Williams-Forte, E. 1980–1983. „Leopard. B. Archäologisch”: D. O. Edzard (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie Bd. 6. Klagegesang – Libanon.* Berlin – New York, 601–604.
- Wiseman, D. J. 1962. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals I: Uruk – Early Dynastic Periods.* London.
- Woolley, C. L. 1934. *Ur Excavations. II: The Royal Cemetery.* I–II. (Ur Excavations 2.) London–Philadelphia.